

XVI. YÜZYIL BAŞLARINDA AKSARAY ŞEHİRİ

Y.Doç.Dr. Mehmet İNBAŞI*

İç Anadolu'da küçük bir şehir olan Aksaray'ın ismi, Archelais'ten gelmektedir. Aksaray, Kapadokya'nın son krallarından Archelaos tarafından inşa edilmiş, Roma İmparatoru Claudius tarafından genişletilmiştir¹.

Aksaray Şehri, 1078'de Emir Porsuk'un Rumları mağlub etmesinden sonra Büyük Selçuklu Hükümdarı Sultan Melikşah, Konya, Aksaray ve Kayseri ile bütün Rum beldelerini Kutalmış oğlu Melik Rükneddin Süleyman'ın idaresine vermiş ve böylece bölgede ilk Türk fethi gerçekleşmiştir². Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan tarafından yeniden inşa edilen şehir, Sultanın kendi sarayına nispetle "Aksaray" adını almış ve Bizans kaynaklarına da bu şekilde geçmiştir³.

Anadolu Selçuklu hükümdarı Kılıç Arslan, 1170 yılında yeniden kurduğu Aksaray'da kendisine bir saray, askerlerine bir mesken inşa ederken şehirde camiler, medreseler, zaviyeler ve çarşılar yaptırmış, Azerbaycan'dan buraya gâziler, âlimler ve tüccarlar getirterek yerleştirmiştir. Bir ordugâh ve gazâ üssü haline getirdiği bu şehirde islâm ruhu ve gazâ mefkuresinin bozulmaması için Rum ve Ermenileri'in Aksaray'a girmesine müsaade etmemiştir. Sultan çok defa bu şehirde ikâmet etmekte olup, bundan dolayı Dârü'z-zafer, Dârü'l-cihad ve Dârü'r-ribad ünvanları verilmiştir. İlk Selçuklu Kervansarayı, kendisi tarafından Aksaray'a bir konak mesafede inşa ettirilmiştir. Sultan Kılıç Arslan, Anadolu Selçuklu Devleti topraklarını oğulları arasında pay etmiş, Aksaray Şehri ise, Kutbeddin Melikşah'a verilmiştir. Kardeşler arasındaki rekabetin başlaması üzerine Sultan Kılıç Arslan, küçük oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'in yanına giderek Konya'yı elde ettikten

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

1 CL. HUART, "Aksaray", İA I, s. 274.

2 TURAN, Osman., Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, İstanbul 1984, s. 64.

3 Aynı eser, s. 181 not 77.

sonra Melikşah'ı Aksaray'da kuşatmış, ancak ömrü vefa etmeyerek, kuşatma sırasında 1192'de ölmüştür⁴.

Selçuklu Devleti'nin inkıza uğramasından sonra, şehrin hakimiyeti Karamanoğulları'nın eline geçmiştir. Bu dönemde Karamanoğulları ile Osmanlılar ve Kadı Burhaneddin arasında siyasi mücadelelerden oldukça etkilenen şehir⁵, Sultan I. Bayezid zamanında 1399'da Osmanlı topraklarına katılmıştır⁶. 1402 Ankara mağlubiyetinden sonra yeniden Karamanoğulları Beyliği'nin hakimiyetine giren şehir, Sultan II. Mehmed'in 1468'de Karaman Beyliği'ni ilhak etmesinden⁷ sonra kesin olarak Osmanlı hakimiyetine girmiştir⁸. Fetihden sonra şehirde bulunan halkın büyük bir kısmı İstanbul'a nakledilmiş ve bugün Aksaray ismini taşıyan mahalleye yerleştirilmiştir⁹.

Aksaray Şehri'nin nüfusu, demografik yapısı ve şehrin gelirleri hakkında en geniş bilgi, şüphesiz bu dönemin en önemli envanteri olup nüfus ve vergi gelirleri hakkında en önemli bilgiler, Tapu-Tahrir Defterleri'nde bulunmaktadır. Bu defterler sayesinde, Aksaray Şehri'nin XVI. yüzyıl başlarındaki demografik ve idari yapısı ile mahsullerini öğrenmemiz mümkün olmaktadır. Bu defterlerden 387 numaralı Karaman ve Rum İcmali olarak bilinen Tahrir Defteri'nde bulunan bilgiler, bu araştırmada ele alınarak değerlendirilmiştir.

Aksaray Şehri'nde 1501 yılına ait tahrir defterine göre, 5000 ile 5500 arasında Müslüman-Türk nüfus bulunmaktaydı¹⁰. 12 Cemaziye'l-ahir 926 / 30 Mayıs 1520 tarihini taşıyan¹¹ ve 387 numaralı Karaman-Rum İcmali Defteri deftere göre Aksaray Şehri'nin mahalleleri ve nüfusu şu şekildedir;

4 Aynı eser, s. 226-228.

5 ŞAHİN, İlhan., "Aksaray", TDV. İA. II, s. 291.

6 UZUNÇARŞILI, İ.H., Osmanlı Tarihi I, Ankara 1982, s. 299; YINANÇ, M. Halil, "Bayezid I", İA. II, s. 369-392.

7 İNALCIK, Halil., "Mehmed II", İA. VII, s. 526-527.

8 HUART, "Aksaray", İA I, s. 274.

9 ŞAHİN, "Aksaray", TDV. İA. II, s. 291.

10 Aynı yer.

11 Bu defterin tarihi hakkında bkz. AYDIN, Dünder., Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566), Ankara 1996, giriş kısmı.

1520 Tarihinde Aksaray Şehri

MAHALLENİN ADI	NEFER	HANE	MÜC-MUAF
Bâb-ı Konya	45	37	8
Bimarhane	6	6	-
Boyacuyan	10	9	1
Bulucak	52	43	9
Cami	43	42	2
Derzi Hasan	43	35	8
Deveciyan	61	38	23
Doslu	24	18	6
Emirze	27	23	4
Eski Ahur	11	11	-
Hacı Celal	35	31	4
Hacı Hasan	26	21	5
Hacı Rükneddin	11	9	2
Hasan Çelebi	43	35	8
İbrahim Hoca	14	13	1
Kaval	16	9	7
Kızılcaköy	27	21	6
Kıçıkapu	50	46	4
Marduvan	28	24	4
Masdar (?)	22	18	4
Menarcık	18	18	-
Mevlana Yakub	9	9	-
Meydan	46	38	8
Mîrbazar	25	23	2
Mir Hac ve Debbağ	46	44	2
Samlu	31	26	5
Sevinyar (?)	20	19	1
Sünbül / İsa Fakih	32	25	7
Şeyh Ali Gaznevî	26	24	2
Şeyh Efendi	44	34	10
Taş Bazarı	22	18	4

Terzi Bülend	16	8	8
Teşviş	24	23	1
Veled-i Hatib	23	19	4
Veled-i İsa	29	23	7
Yenice	27	22	5
Zincirlü	67	58	11
TOPLAM	37	1.099	919
MAHALLE			183

1520 tarihli defterde verilen bu bilgilerden hareketle, Aksaray Şehri'nin tahmini nüfusunu tespit etmek mümkün olmaktadır. Normal olarak Türk aile yapısında 5 kişi olduğu kabul edilmektedir ki buradan da hane sayısı ile 5 rakamını çarparak elde edilen toplama, mücerred ve muafı da ekleyerek bu tarihte şehrin nüfusunu tespit etmek mümkün olmaktadır¹². Buna göre 1520 tarihinde Aksaray Şehri'nin nüfusu 4.778'dir. Bu tarihte Anadolu'da bulunan diğer şehirlere göre Aksaray, önemli bir konumda bulunmaktadır. Tespit ettiğimiz hane ve nefer sayısı ile tahrir defterinde kayıtlı nefer sayısı arasında çok az bir fark vardır. Tahrir Defteri'nde nefer sayısı 1096, hane sayısı ise 931 olarak gösterilmiştir¹³ ki bu sayıya % 10 oranında askerî sınıfı da dahil etmek gerekmektedir¹⁴.

Tabloda da görüldüğü gibi XVI. yüzyıl başlarında tamamen Müslüman-Türk nüfus tarafından iskan edilmiş olan Aksaray Şehri'nde nefer ve hane sayısı arasındaki 183 kişilik fark mücerred yada imam ve müezzin gibi dinî görevliler ile muaf zümre olmalıdır. Bunlar içinde ne kadarının mücerred ve ne kadarının da muaf olduğu hususunu bu tahrir defterinden tespit etmek imkanı olmamıştır. Bunun için mufassal defterlerin değerlendirilmesine ihtiyaç vardır.

Şehirdeki mahalle sayısı 1501'de 36 iken 1520'de 37'ye ve 1584'de ise 41'e yükselmiştir. Mahalle adlarından, şehirdeki yerleşmenin önceleri kale içinde iken nüfusun çoğalması sebebiyle

¹² GÖYÜNÇ, Nejat., Hane Deyimi Hakkında, T D., 32 (1979), s. 341-348.

¹³ BA. TD 387 s., 125.

¹⁴ BARKAN, Ö.L., Research On The Ottoman Fiscal Surveys, Studies In The Economic History Of Middle East, London 1970, s. 168.

kale dışına doğru yayıldığı anlaşılmaktadır. 1501 ve 1520 tarihli defterlerde kaydedilen Teşviş, Hacı Celal ve Hacı Rükneddin isimlerini taşıyan mahallenin sakinleri arasında, buranın kurucuları ve yada çocuklarının bulunduğu anlaşılmaktadır¹⁵.

Türk-İslâm şehir yapısında görülen bütün unsurlara Aksaray Şehri'nde de rastlanmaktadır¹⁶. Mahalle isimleri arasında Hacı yada Hoca lakapları ile adlandırılan 5 mahalle yer almaktadır. Meslek ismi taşıyan mahalle sayısı ise, 11 tanedir. Burada dikkati çeken en önemli isimlerden birisi de Şeyh Ali Gaznevî ismini taşıyan mahalledir. Bu ismi taşıyan kimsenin Anadolu'ya ne zaman geldiği bilinmemektedir.

Aksaray Kazâsı'nın 1520 yılı itibariyle Aksaray Nahiyesi¹⁷, Bekir Nahiyesi¹⁸, Eyyübili Nahiyesi¹⁹ ve Hasan Dağı Nahiyesi²⁰ olmak üzere 4 nahiyesi, 114 köyü, 154 mezraası, 48 Türkmen Cemaati, 3 zemini, 5369 neferi, 3625 müslüman hanesi, 65 gayr-i müslim hanesi vardı. Buna göre kazânın 1520 tarihi itibariyle müslüman nüfusu tahmini olarak 19800 olup gayr-i müslim nüfus ise, 330 civarındaydı. Dolayısıyla nüfusun % 99'u müslim % 1'i ise gayr-i müslim idi.

Şehrin iktisadî ve ticarî hayatında dokumacılık önemli bir yer tutmaktaydı. 1331'de Aksaray'a gelen meşhur seyyah İbn Battûta, yünden yapılan halıların Şam, Mısır, Irak, Hind ve Türk illerinde benzeri olmadığını belirtmektedir²¹. XVI. yüzyılın başlarında ise Aksaray Şehri'nde boyahane, şem'ihane (=mumhane), bezirhane ile bozahane ve 95 civarında da dükkan bulunmaktaydı. Bu imalathanelerin gelirleri bağ, bahçe, bostan ve koyun ile bâc-ı bazar ve kapan resimleriyle birlikte hesaplanarak 63.000 akçe kaydedilmiştir ki bunlardan ne kadarının imalathaneler için olduğunu buradan tespit etmek mümkün olmamıştır. Kır iskân

¹⁵ ŞAHİN, "Aksaray" TDV. İA, II, s. 291.

¹⁶ ERGENÇ, Özer., Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerini Fizik Yapıya Etkileri, Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Ankara 1980, s. 103-109.

¹⁷ BA. TD 387, s. 125-127.

¹⁸ Aynı defter, s. 127-128.

¹⁹ Aynı defter, s. 128-130.

²⁰ Aynı defter, s. 131-134.

²¹ ŞAHİN, a.g.m., s. 291.

birimleri olarak isimlendirdiğimiz köylerde ise en önemli üretim hububat ürünlerinde gerçekleşmekteydi. Bunların başında da buğday ve arpa gelmektedir.

Yine 1520 tarihli defterde Aksaray Şehri'nde önemli miktarda dinî sosyal ve kültürel amaçlı müesseselerin bulunduğu görülmektedir. Bu defterde kaydedilmiş olan bu müesseselerin vakıf gelirleri ise şu şekilde gösterilebilir.

1520 Yılında Aksaray Şehri'nde Bulunan Vakıf Müesseseleri

VAKIF MÜESSESESİNİN ADI	VAKFEDİLEN YERLER	GELİRİ
Âdem Mescidi	Bağ	30
Ahmed Beğ Mescidi	Kervansaray	2.310
Alagöz Mescidi	Zemin	100
Ali Gaznevi Zaviyesi	Zeminler	1.220
Ali Süleyman Zaviyesi	Kervansaray, zemin	140
Ammadiye Hanegâhı	Zemin	240
Aşık Baba Zaviyesi (Kırşehir)	Mezraa	1.500
Barakderiyye Zaviyesi	Zemin	1.000
Bedir Mescidi	Dükkan	169
Bedriyye Medresesi	Zemin ve kervansaray	190
Beramuriyye Medresesi	1 köy, 1 zemin	2.335
Bezhani Vakfı	Hamam	450
Boyacı Ali Mahallesi Mescidi	Zemin	70
Celâleddin Türbesi	6 köy	5.465
Cemaleddin Mahallesi Mescidi	Dükkan ve zemin	440
Çeşme Mahallesi Mescidi	Zemin	610
Dâr-ı Hatib Mescidi	Zemin, dükkan	238
Dârü'l-kalemi Saraciyye	1 zemin	605
Davud Fakih Mescidi	Zemin	428
Debbağın Mescidi	Bağ	100
Devlet Paşa Hatun Zaviyesi	Hamam geliri	920

Efdaliyye Hanegâhı	Zemin	470
Emirze Beğ Mescidi	Zemin ve dükkan	345
Emir Mescidi	Zemin	162
Eslem Paşa Hatun Türbesi	Zemin	1.500
Evlad-ı Baht-ı Şadi Hatun Vakfı	Dükkan	850
Evlad-ı Emir Gazi vakfı	Zemin	70
Evlad-ı Şeyh Hasan	Bağ ve zemin	-
Fahriyye Mevlevihanesi	Zemin	150
Fakağı (?) Zaviyesi	Zemin ve mezraa	420
Fakağı Mescidi	Zemin	50
Feyzullah Vakfı	Zemin, dükkan	690
Habil Zaviyesi	Zemin	160
Hacı Bayram Sultan Mescidi	Zemin ve dükkan	340
Hacı Bektaş Zaviyesi	1 köy, 2 mezraa	4.803
Hacı Bektaş Zaviyesi	Mezraa	460
Hacı Gaybî Zaviyesi	4 köy, 2 mezraa, 1 çiftlik	2.993
Hacı Musa Zaviyesi	Bağ	150
Hacı Rükneddin Mescidi	Zemin	120
Hacı Yakub Çelebi Cüzhanisi	Hamam geliri	625
Hacı Yusuf Mescidi	Zemin	490
Hani Yusuf Ağa ve Ahmed Beğ Türbesi	Zemin	570
Hâni Hüsameddin Derviş Hacı Mahmud	Zemin	455
Hasanoğlu Mescidi	Zemin	105
Hatib Mahallesi Mescidi	Bağ	-
Haydariyye Mescidi	Dükkan ve zemin	420
Hoca Hüseyin Mescidi	Zemin	-

Huvand Hatun ²²	Dükkan ve zemin	600
İbrahim Beğ İmareti (Konya)	3 köy, 1 dükkan, hamam ve zemin gelirleri	28.829
İbrahim Mescidi	Zemin	120
İdi Hatun Türbesi	1 köy	281
İmaret-i Halil Ağa	Zemin, mezraa	570
Kadı Mürsel Medresesi (Konya)	1 köy, 2 mezraa	2.522
Kalembazarı Mescidi	Zemin	490
Kalenderhane Zaviyesi	Bağ	130
Kara Hamad Mescidi	Bağ, zemin, değirmen	30
Kelabiye vakfı	Zemin	150
Kerim Hasan Mescidi	Zemin	525
Kızılca Mahallesi Mescidi	Zemin	85
Kiçikapu Mescidi	Zemin ve bağ	430
Küçük Meyan	Dükkan, zemin	392
Matlak Vakfı	Zemin	210
Mehmed Beğ b. Alaeddin Beğ Vakfı	5 köy	9.898
Mektebiye Medresesi	Zemin	100
Melik Mahmud Gazi Hanegâhı	2 köy, 1 mezraa, 2 zemin	5.800
Mescid-i Mehmed Çelebi	Zemin	100
Mescidi Nesibe Hatun	Zemin	150
Meszûniyye Medresesi	Bağ ve dükkan	200
Mevlana Bedreddin Mescidi	Zemin	232
Mevlana Saru Danişmend Mescidi	Zemin	194

22 Sultan Alâeddin Keykubad'ın zevcesi olan Huvand Hatun'un Kayseri Şehri'nde de cami, medrese ve hamamdan ibaret bir külliyesi bulunmaktadır. Bu hususta geniş bilgi için bkz. İNBAŞI, Mehmet., XVI. Yüzyıl Başlarında Kayseri Şehri, Kayseri 1991, s. 52-53.

Mevlana Saru Yakub Mescidi	Zemin	490
Mevlana Şemseddin Vakfı	Dükkan	-
Mevlana Tûsî Vakfı	Değirmen	260
Mislek Vakfı	Zemin	140
Misleva Vakfı	Zemin	70
Nakkaşiye Zaviyesi	Zeminler	860
Neziyye Hatun Medresesi	Zemin	420
Ortadeniz Mescidi	Zemin	420
Paşacık Mahallesi Mescidi	Zemin	150
Pir Köprü Mescidi	Muhtelif	50
Samiyye Zaviyesi	Zemin	210
Seyfiyye Medresesi	2 köy, 1 mezraa	1.832
Sinan Mescidi	Bağ, zemin	20
Sofu Vakfı	Zemin	14
Şeyh Baba Yusuf b. Hayreddin Vakfı	2 köy, 1 değirmen, 1 zemin	4.235
Şeyh Cemaeddin Zaviyesi	Zemin	510
Şeyh Çoban / Şeyh Ali Çelebi Zaviyesi	1 mezraa, 1 zemin	1.217
Şeyh Efendi Mescidi	Zemin, dükkan	1.500
Şeyh Hoca Paşa Mescidi	Bağ	120
Şeyh Kemal Zaviyesi	Bağ, zemin	400
Şeyh Mehmed Zaviyesi	1 köy	520
Şeyh Paşa Mescidi	Zemin	90
Tâc-ı Eslem Hatun Vakfı	Zemin	150
Tahiriyeye Hanegâhı	Zemin, değirmen	320
Taş Bazarı Mescidi	Zemin	369
Tercaniyye Zaviyesi	Zemin	310

Teşviş Mahallesi Mescidi	Dükkan ve zemin	420
Tırhac Mescidi	Zemin	150
Tursan Zaviyesi	Mezraa ve bağ	2.470
Zincirli Medresesi	4 köy, 1 zemin	17.447
Zincirli Mescidi	Zemin, zbağ, bağçe	110
TOPLAM		118.770

Aksaray Kazası'nda tabloda da görüldüğü gibi evkaf olarak vakfedilen yerler; 4 hamam, 95 dükkan, 1 bezirgân, 1 çiftlik, 8 değirmen, 84 bağ ve bağçe, 52 hane-i vakıf, 4 kervansaray, 1 bezzazistan, 2 karye, 12 mezraa ve 220 zeminden elde edilen 118.770 akçelik gelir vakıf olarak tahsis edilmişti.

Bu tarihte kazâda bulunan dinî ve sosyal müesseseler ise, 1 cami, 5 medrese, 1 imaret, 42 mescid, 23 zaviye, 1 mevlevihane, 1 kalenderhane, 1 muallimhane, 4 hammam, 1 bezzazistan ve 4 kervansaraydır²³. Bu yönüyle Aksaray Şehri, XVI. yüzyıl Türk-İslâm şehirleri içinde müstesna bir yerde bulunmaktadır.

23 BA. TD 387, s. 139.